

सपादलक्ष साम्राज्यको अवसानपछि

—राजाराम सुबेदी

सपादलक्षशिखरिखसमल्ल साम्राज्यको स्थापना गर्ने नागराजका तेह्रौं पुस्ता पछि सिजाको इतिहासमा राजा पृथ्वी मल्लको अस्तित्व भेटिन्छ। राजा पृथ्वी मल्ल अपाडराजका कान्छा छोरा एवं श्रीमल्लका भाइ थिए। उनका दाजु श्रीमल्लको कलिलै उमेरमा राजा नहुँदा काल कवलित भएका हुँदा आपना बाबु पुण्यमल्लको देहान्त पछि पृथ्वी मल्ल सिजाविराज हुन पुगे। राजा पृथ्वी मल्लले पुग नपुग एककोरि वर्षसम्म अकण्टक राज्य चलाए। उनले शाके १२७९ (वि. सं. १४१४) मा दुल्लुभा एक विशाल कोटिस्तम्भ वा कीर्तिस्तम्भ खडा गर्न लगाए। त्यस कीर्तिस्तम्भ नै सपादलक्षशिखरिखस-देशाधिराजको व्यापक परिचय प्रस्तुत गर्ने साक्ष्यको काममा प्रयुक्त भएको छ। त्यस बाहेक उनका राज्यमा प्राप्त प्रशस्त ताम्रपत्र एवं अन्य अभिलेखहरूले पनि खसमल्ल राजाहरूको विस्तार, उदारता, दानशीलता, पराक्रम एवं मल्लभाषाको प्रचारको एउटा युगलाई समेटने उदाहरण दिन सफल भएका छन्। तिब्बतमा संग्रहित बंगावलीमा पनि राजा पृथ्वी मल्ल र उनका महामान्यको पनि वर्णन परेको छ।^१ त्यसै त उनका राज्यकालमा प्रदान गरिएका अभिलेखहरूको अध्ययन गर्दा उनका अमात्यहरूमा देव वर्मा र जगतिमिह भएको बुझिन्छ। त्यसैगरी उनका अमात्यहरूमा रभारदार-हरूमा अछामी राउला, भर्ताकोठी राउला, वृहस्पति राउला, फँत्याल राउला, कुवरभार, बलालचन्द, आवू भण्डारी, किठी थापा, इच्छाकु जोइसी, शङ्करदेव भण्डारी वच्छु भण्डारी किडी सेजुवालहरू थिए।^२ भनिन्छ राजा पृथ्वीमल्लको राज्यकाललाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट सपादलक्षशिखरिखस देशको स्वर्णयुग मान्न सकिन्छ। हुन पनि उनको राज्यकाल विभिन्न अभियान-

हरूका साथै खस साम्राज्यको चौतर्फी विस्तार भएको थियो।

कर्णाली प्रदेशका खसमल्ल सम्राटहरूमा पृथ्वी-मल्लको नाउँ उल्लेखनीय एवं इतिहासमा प्रख्यात छ। यद्यपि उनले अथाह बुद्धि र परिश्रम खर्चाई आफ्नो साम्राज्यको व्यापक विस्तारका साथै सुशासन गर्नुपर्ने स्थिति छँदा थियो त्यसमाथि पनि उनको साम्राज्यमा विभिन्न सामन्त राज्यहरू स्वतन्त्र बन्नै मौका खोजिरहेका बुझिन्छे। राजा पृथ्वीमल्लकै राज्यकालमा सामन्तीहरू मिली केन्द्रबाट सञ्चालित सिजाबाट पायक पर्ने डोटी प्रदेशमा एक विद्रोह गराएका थिए। त्यो विद्रोह गराउनमा मुख्य हात खसमल्लकै पालित पाँदवंशी निरय-पालले विशेष भूमिका खेलेका थिए। राजा पृथ्वीमल्लको उत्तरार्द्धकालमा भएको उक्त विद्रोह शाके १२७४ देखि त डोटी प्रदेश छुट्टै राजाद्वारा राज्य सञ्चालन हुन थालेको बुझिन्छ।^३ एकातिर डोटी प्रदेश सिजाबाट जवर्जस्ती-पूर्वक स्वतन्त्र बन्न गयो भने राजा पृथ्वीमल्लकै राज्य-कालमा खसमल्ल साम्राज्यको अधीनमा रहेको दक्षिण-पश्चिम तिब्बत पनि चोइटियो र खस साम्राज्यको विघटनकालको प्रादुर्भाव भयो।^४ राजा पृथ्वीमल्लका सन्तान भए नभएका प्रमाणहरू उपलब्ध छैनन्, तापनि उनका उत्तराधिकारी सूर्यमल्ल हुन् भन्ने कुरा उनको मृत्यु पछि उनी सिजापति भएबाट चाल पाइन्छ। सूर्यमल्ल सिजापति महाराजा भएको कुरा शाके १२८९ को ताम्रपत्राभिलेखमा टङ्कित भएबाट सहजपूर्वक भन्न सकिने स्थिति छ तर त्यहाँ उनलाई कसका छोरा भन्ने सम्बोधन बचन परेको पाइँदैन।^५ सो अभिलेखमा राजा सूर्यमल्लका भारदारहरूका नाम पनि उक्तीर्ण भएका

छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूमा मुख्यतः जुठदेव जोइसी, शङ्करदेव जोइसी, अछामी राउलाको नाउँ भेटिन्छ । यसबाट उनी राजा पृथ्वीमल्ल पछि सिजाको गद्दीमा बसेको कुरा उल्लेख गर्ने सकिन्छ तापनि उनी पृथ्वीमल्लका के नाता पर्दथे भन्ने कुरा खुल्न गएको छैन । तर एउटा कुरा के छ भने राजा सूर्यमल्ल अवश्य पनि सिजाली खस राजपरिवारसंग निकट सम्बन्धवाला व्यक्ति हुनुपर्छ जो राजा पृथ्वीमल्लको शेषपछि सिजाको गद्दीमा बस्न पाउने जवर्जस्त अधिकार राख्थे । अर्को कुरा राजा पृथ्वीमल्लको नाम तिब्बती वंशावलीमा उल्लेख छ तर राजा सूर्यमल्लको नाम त्यहाँ छैन । राजा पृथ्वीमल्लको समयमा तिब्बत प्रदेश खसहरूको हातबाट छुटेको हुनाले नै सूर्यमल्लको नाउँ त्यहाँको वंशावलीमा छुटेको हुन सक्छ । तर खसमल्ल राजाहरू विजिजिषु हुनाले राजा पृथ्वीमल्ल पछि राजा सूर्यमल्लले स्वतन्त्र बन्न गएको डोटी प्रदेशमाथि तैतिक कार्यवाही गरेको कुरा बुझिन्छ । त्यस अभियानमा उनलाई केही हदसम्म सफलता मिलेको थियो । तसर्थ उनको त्यस अभियानबाट उन्मुक्त डोटी प्रदेश पुनः सिजा साम्राज्यमा मिल्न गयो । राजा सूर्यमल्लको प्रशस्ति वा विरुद्ध अध्ययन गर्दा उनी आफ्ना पूर्ववर्ती खस शासकहरू सरह शक्तिशाली भएको कुरा बुझिन्छ तापनि तिब्बत जस्ता स्वतन्त्र बनेको विशाल प्रान्तलाई आफ्नो वसवर्ति पार्न सकेको बुझिदैन । राजा सूर्यमल्लले उत्तराखण्डको सुरक्षाको निमित्त विशेष कदमहरू चालेका थिए । यसबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ कि पुण्यमल्ल पछि पृथ्वीमल्ल र उनका पनि उत्तराधिकारी सूर्यमल्ल आफ्नो पतृक साम्राज्यको जगेर्ना गर्न प्रयत्नशील रहेका कुराहरू थाहा पाइन्छ ।

राजा सूर्यमल्लका उत्तराधिकारी राजा अभयमल्लले केही समय उदुम्बरपुरी (डुम्राकोट बझाङ्ग) बाट राज्य शासनकार्य सञ्चालन गरेका थिए भन्ने कुरा तत्कालीन ताम्रपत्रहरू एवं शिलालेखबाट चाल पाइन्छ । केही इतिहासकारहरूले उदुम्बरपुरी वा डुम्राकोट डोटीमा पनि पर्ने हुँदा राजा अभयमल्ल डोटीको डुम्राकोटमा बसी केही समय शासन गरेको आशंका गरेका छन् तापनि सो डुम्राकोट जहाँ अभयमल्लको मुकाम थियो हालको बझाङ्ग जिल्लाको कोटदेवल गाउँ अन्तर्गतको डुम्राकोटमा प्राप्त शिलालेख र स्तम्भ भग्ना-

वशेष र विभिन्न ताम्रपत्रहरू प्राप्त भएबाट प्रमाणित हुन गएको छ ।^६ किनभने त्यस ठाउँमा खसमल्ल राजाले शासन गरेका प्रशस्त निशानहरू अझै छन् । राजा अभयमल्ल उदुम्बरपुरीमा मुकाम गरी शासन गर्दा प्रदान गरेका अभिलेखहरूमा आफूलाई महाराजाधिराज नभनी अधिराज मात्र उल्लेख भएको विरुद्ध भेटिनाले उनी त्यहाँ बस्तासम्म राजा भइनसकेका रहेछन् भन्ने शकल गर्न सकिने ठाउँ छ । त्यसो भए उनी अधिराज वा राजकुमार अवस्थामा उदुम्बरपुरी किन आई बस्न थाले त भन्ने जिज्ञासा पाठकलाई उठ्न जानु स्वभाविकै हो । त्यस विषयमा विचार गर्दा के कुरा आउँछ भने राजा सूर्यमल्लका समयमा डोटी विरुद्ध अभियान चालिएको र डोटीमाथि निगरानी राख्न अधिराजकुमार अभयमल्ललाई डोटीको र बझाङ्गको बीच भागमा पर्ने उदुम्बरपुरीको अखितयार प्रदान गरी पठाइएको हुन सक्छ । राजा सूर्यमल्लले यस्तो सक्रिय कदम उठाएकोले डोटीलाई आफ्नो अधीनस्थ पार्न सफल भएको बुझिन्छ । सूर्यमल्लको अन्त्यपछि राजा अभयमल्लले आफ्ना पूर्ववर्ती शासकहरूले झैं आफ्नो राज्य शासन कार्य सञ्चालन गर्ने विभिन्न भारदारहरूको मद्दत लिएका थिए । उनको राज्यकालका मुख्य भारदारहरूमा अछामी राउला, उदयमिह राउला, श्रीवर्मा राउला, राजवर्मा राउला, जमब्रह्म र किडी भेजवाल जस्ता व्यक्तिहरू देखापरेका छन् ।^७ ती व्यक्तिहरू राजा पृथ्वीमल्ल र सूर्यमल्लका अभिलेखहरूमा पनि उल्लेख परेका छन् ।^८ राजा अभयमल्ल सिजा राज्यको गद्दीमा कहिले बसे भन्ने यकीन गर्न सकिएको छैन तापनि शाके १२९९ देखि शाके १३०५ को बीचमा उनी त्यहाँका राजा भइसकेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । राजा अभयमल्लले डोटी प्रदेशलाई आफ्नो शौर्य, पराक्रम एवं सैन्यशक्तिले दमन गरेका भए तापनि डोटीका राजा निरयपालका छोरा नागमल्लले पुनः शाके १३०६ मा डोटी प्रदेशलाई स्वतन्त्र पार्न सफल भएका थिए । त्यसबेला राजा अभयमल्लले डोटीलाई गँजेटन सकेनन् जसले गर्दा सपादलक्षशिखरिखस साम्राज्य टुक्रा-टुकामा विभक्त हुन थाल्यो । यसरी टुक्रिने क्रमको शुरुआत सर्वप्रथम डोटीबाटै हुन गयो ।^९

राजा अभयमल्लको समयमा सिजा दरबारमा ठूलठूला भारदारहरूको र्वाफ बढिरहेको थियो । त्यस्ता

शक्तिश
वर्मा,
भारद
ती भा
भएबा
उत्तरा
बेलास
दिने
निर्णय
हासि
नपरी
देखा
मल्ल
मलय
हुनाम
राजा
अवि
भेक
अम
येत्रे
पूर्व
बुझि
खस
सिज
गरि
क्षेत्र
पारे
लेख
हल
ती
मल
पत्र
को
वा
सा
र
रि
व

शक्तिशाली भारदारहरूमा मलयवर्मा, मेदिनीवर्मा, जयत-
वर्मा, सुजानवर्मा जस्ता वर्मा परिवारसँग सम्बन्धित
भारदारहरूको एकलौटी रवाफ बढ्दै गएको बुझिन्छ।¹⁰
ती भारदारका नाउँहरू तत्कालीन अभिलेखहरूमा प्राप्त
भएवाट जानकारी हुन गएको हो। राजा अभयमल्लको
उत्तरार्द्ध शासनकाल शाके १३१३ सम्म भएको कुरा त्यो
बेलासम्म मात्र उनका समयका विभिन्न पक्षलाई झलक
दिने अभिलेखहरू प्राप्त भएवाट उनको राज्यकालको
निर्णय हुन्छ।¹¹ राजा अभयमल्ल पछि सिजाको ऐति-
हासिक रङ्गमञ्चमा खसमल्ल परिवारको शासन देखा
नपरी वर्मा परिवारका एक सदस्य मलयवर्माको शासन
देखा पर्दछ।¹² किनभने शाके १३१३ पछिका राजा अभय-
मल्लका अभिलेखहरू प्राप्त भएका छैनन्। अर्कोतिर
मलयवर्माका अभिलेखहरू उपलब्ध भएका छन्। यसो
हुनाको मूल कारण राजा अभयमल्ल पछि खसमल्ल
राजाहरूले जगेना गरेको सपादलक्षशिखरि साम्राज्यको
अविच्छिन्न शासन पूर्णतः अन्त्य हुन गई त्यस कर्णाली
भेकमा नयाँ राजनैतिक पद्धतिको थालनी भयो। राजा
अभयमल्लको राज्यकालसम्म खस साम्राज्यको शक्ति
येनकेन कायम रहेको बुझिन्छ तर त्यसपछि भने त्यो
पूर्वानुक्रम पूर्णतः भेटिन गई साम्राज्यको विघटन भएको
बुझिन्छ। तसर्थ यो छोटो प्रसंगमा सपादलक्षशिखरि
खसमल्ल साम्राज्यको अवसानपछि के कस्तो अवस्थाको
सिर्जना भयो भन्ने जिज्ञासाको परिपूर्ति गर्ने प्रयास
गरिएको छ।

खसमल्ल राजा अभयमल्लको मृत्युपछि सिजा
क्षेत्रलाई उनका भारदार मलयवर्माले आफ्नो अधीनमा
पारेको बुझिन्छ। कर्णाली प्रदेशमा प्राप्त विभिन्न अभि-
लेख एवं त्यस्तातिरका व्यक्तिहरूसँग संग्रहित वंशावली-
हरूबाट राजा मलयवर्माको अस्तित्व प्रमाणित हुन जान्छ।
ती मलयवर्मालाई ठाउँ ठाउँमा मलैवम्म मलैभूम,
मलैवम, मलयवम्म, मलेवम जस्ता नामले पुकारेका
पत्र एवं वंशावलीहरूमा टिपोट गरिएका प्रशस्त भेटिए-
का छन्। तर जहाँ जे नाम लेखिएका भए पनि मलय-
वर्मा व्यक्ति एकै हुन्। जे होस्, सपादलक्षशिखरि खस
साम्राज्यमा वर्माहरू पहिलेबाटै खानदानी ठानिदै आएका
र रैथाने भएकाले समाजमा उनीहरूको ठूलो प्रभाव
थियो। राजा अशोकमल्लको राज्यकालमा पनि ती
वर्माहरूले आफ्नो प्रभाव पार्न सफल भएका बुझिन्छन्।

त्यसपछि राजा पृथ्वीमल्लको राज्यकालमा पनि वर्माहरू
पुनः शक्तिशाली भारदारहरूका रूपमा देखापरेका छन्।
राजा पृथ्वीमल्लका समयमा त महामात्य जस्तो संवेदन-
शील पदमा समेत वर्मा परिवारका सदस्य यशोवर्मालाई
दिइएको कुरा माथि पनि उल्लेख गरियो। उनलाई
राजा पृथ्वीमल्लले आफ्नो राज्यमा विशेषाधिकार प्रदान
गरेको कुरा विभिन्न स्रोतहरूबाट जानकारी हुन्छ।
उदाहरणको निमित्त दुल्लुको पाथरनाउली (दुङ्गाले
बनाएको पानी खाने कुवा वा जलाशय) को तोरण
अभिलेखबाट यशोवर्माको प्रशंसा भएको कुरालाई लिन
सकिन्छ।¹³ राजा पृथ्वीमल्लको उत्तरार्द्धकालमा खस
साम्राज्यको व्यापक विस्तार कायम थियो। तर उनको
देहावसानपछि भने उनी जस्तो सशक्त व्यक्तिको अभाव
रह्यो। त्यसमाथि पनि राजा पृथ्वीमल्लले आफ्नो बुढेस-
कालमा बुद्ध भिक्षु भई सात्विक वृत्ति लिई राज्य शासन
पट्टि नैराश्यता देखाइदिदा साम्राज्यको व्यापक विस्तार
र शक्ति सञ्चयनको अभाव रह्यो। हुन त राजा सूर्य-
मल्लले आफ्नो बपौतिको सम्बर्द्धनार्थ प्राणप्रणले लागि
परेका बुझिन्छन्। राजा अभयमल्लले पनि सकेसम्म
आफ्नो साम्राज्यको विस्तार ठूलो अभियान चलाएका
थिए तर परिस्थितिले उनलाई वशमा पार्यो। उनले परि-
स्थितिलाई वशवर्ति पार्न सकेनन् र विशाल साम्राज्यको
संगठन भत्किन गई विघटित हुन पुग्यो। सिजाको त्यस्तो
नाजुक परिस्थितिबाट दरबारमा प्रभाव जमाई बसेका
महामात्य, अमात्य र करद सामन्ती राजाहरूले लाभ
उठाउने मौका भेट्टाए। त्यसरी फाइदा उठाउनेहरूमा
मूलतः वर्मा परिवार र पाल परिवार नै अगाडि परेको
कुरा इतिहासले बताउँछ। सिजा साम्राज्यको प्रशासनमा
पहिल्यैदेखि यशोवर्माको ठूलो हात रहेको कुरा माथि
पनि उल्लेख गरियो। यशोवर्माको मृत्यु पछि उनका
सन्तान एवं उत्तराधिकारीहरूले राजा सूर्यमल्लको राज्य-
कालमा आफ्नो पैतृक प्रभाव कायम गर्न सफलता हासिल
गरेको पाउँछौं। राजा अभयमल्लको शासनकालमा आएर
त झन् त्यो वर्मा परिवारका भारदारहरूले सिजाको राज-
नीति पूर्णतः आफ्नो अनुकूल बनाउन सफल भएको
बुझिन्छ। अरु त के कुरा खसमल्ल राजाहरूले प्रजा
रैतीलाई विर्ता वितलपू एवं अकर गरिदिएका भूमिदान
सम्बन्धी अभिलेखहरूका वर्मा भारदारहरूकै नाम राजाका
नामका हाराहारीमा उत्कीर्ण गरिएका छन्। तसर्थ
पूर्ववर्ती खसमल्ल राजाहरूभन्दा राजा अभयमल्लको

शासनकालमा बर्मा उपाधिकारी भारदारहरू बढ्ता शक्ति-शाली भएका कारणबाट सपादलक्षखस साम्राज्यमा उनीहरूकै चकचकी भएको बुझिन्छ । १४ राजा अभयमल्ल पछि सिजाको ऐतिहासिक रङ्गमञ्चमा याने गण्डकी एवं कर्णाली तथा यमुना प्रदेशमा मौलाएको सपादलक्षशिखरि खस साम्राज्यको अवसान हुने गर्दा बर्मा परिवारका विभिन्न व्यक्तिहरू जो आ-आम्ना क्षेत्रमा शक्तिशाली थिए उनी-हरूले आ-आपना प्रभावमा रहेका क्षेत्रहरूलाई स्वतन्त्र राज्य घोषित गरी स्वच्छन्दतापूर्वक शासन गर्न थालेको बुझिन्छ । केही इतिहासकारहरूले ती बर्मा परिवारका भारदारहरूले शाके १२८२ (वि. सं. १४१७) देखि नै स्वतन्त्र बन्न सफल भएको कुरा प्रकाशमा ल्याएका भएर पनि सो कुरालाई पुष्टि गर्ने भरपर्दा प्रमाण प्रस्तुत गर्न सफल भएका छैनन् । १५

यस सन्दर्भमा एक कुरा उल्लेख गर्नु प्रासंगिक हुनेछ । कर्णाली प्रदेशमा पर्ने दुल्लु र सिजालाई केन्द्रविन्दु बनाई चौतर्फी व्यापक शक्ति फैल्याई साम्राज्यको जगेनी गर्ने खस साम्राज्यको अन्त्येष्टि राजा अभयमल्ल पछि हुन गयो । त्यस पछि भने त्यो साम्राज्य खण्ड खण्डमा विभाजित भई धेरै स-साना टुक्रामा परिणत हुने गयो । त्यस्तो ठूलो साम्राज्यको विघटन एक सामान्य कुरा नभई युगान्तकारी घटना थियो । त्यसको ज्वलन्त प्रमाण ती खस शासकहरूको पतन पछि कर्णाली प्रदेशको मुटु मानिँदै आएको सिजा इलाका समेत मल्लवर्माका हात परे उनी त्यहीँका शासक बन्न गएको कुराबाट स्वतः मन्न मिल्ने ठाउँ छ । त्यसरी सिजामा अधिपति भई राज्य हत्याउन सफलता पाएका मलयवर्मा को थिए र उनी कुन वंशका थिए भन्ने कुरा रहस्यमै रहेको छ । अतः कर्णाली प्रदेशको इतिहास प्रति गहिरो जिज्ञासा राख्ने विद्वान एवं विद्वषीहरूका निम्ति रुचिपूर्ण तवरले अनुसन्धान गर्नु पर्ने अवस्था आएको छ । हुन त कुनै नयाँ कुरा खोजी गर्नु भन्दा आफ्नै पुराना कुरा पढ्नु भन्ने धारणा राख्ने विद्वान्हरू भइदिए भने नयाँ पोढी मौलाउन कठिन पर्ने जान्छ । तसर्थ अनुसन्धान गर्ने प्रति उदारता देखाइदिनका निम्ति विद्वान्हरू समक्ष निबन्ध-कार कराञ्जलिले निवेदन गर्दछ ।

राजा मलयवर्माका विषयमा एउटा तर्क उठ्नु भएको छ कि शायद उनी पनि खसै पो थिए कि ? यदि

त्यसो भए खस साम्राज्यको शासकका प्रतिनिधित्व उनले नै गरेको हुनु पर्दो । सिजाका शासक पनि उनै भएका थिए । फेरि बर्मा परिवार खस राजाहरूका विश्वासपात्र महामात्य एवं अमात्यहरू भई रवाफसाथ बस्दै आएका पनि थिए । यो एक आधार हो मलयवर्मा खस नै हुनु भन्ने धारणाका निम्ति । इतिहासमा तर्कको पूट हुनु त पछि तर तर्क मात्र इतिहासको आधार हुन सक्दैन । त्यसो भए मल्लवर्मा खस नभई अर्को वंशज पो थिए कि भन्ने कुरा पनि खोजी गर्नु पर्ने स्थिति छ । तसर्थ राजा मल्लवर्मा वा मलयवर्माका वंश परिचयका विषयमा उनी खसवंशज थिए वा अर्को भन्ने कुरा तिर लागौं ।

सिजाका राजा अशोकचल्लका राज्यकालमा बर्मा-हरूको पनि अस्तित्व भएको कुरा नाथि पनि उल्लेख गरियो । तसर्थ मल्लवर्मा खस थिए कि भए भन्ने आधार लिइएको हो । मुगल वादशाह अकबरका काजीहरूमा नीर-वल भन्ने एक हिन्दू पनि थिए, जो मुसलमान थिए भन्न सकिन्न । त्यसैले बर्मा परिवार खस राजाहरूका दरबारमा देखिएका आधारबाट उनलाई खस हुनु मन्न सकिने स्थिति छैन । यद्यपि राजा मल्लवर्मा खस हुनु भन्ने धारणा राख्ने विद्वान्हरू पनि नभएका होइनन् र साथै सिजाका मल्ल उपाधिकारी राजाहरू खस नभई ठकुरी नै हुनु भनी तर्क गर्ने विद्वान्हरू पनि छँदै छन् । यसर्थ यो विवादले हामी-लाई छोडेको छैन । तसर्थ हामी त्यसै कुराको परीक्षण गर्न पट्टि लागौं ।

राजा आदित्यमल्लको राज्यकालमा वि. सं. १३६० (ई. १३०३, शाके १२२५) ताका भारतमा मुसलमाना आतंक एवं अतिक्रमण बढ्दै गएको थियो । मुसलमानका शत्रु, खिलजी तुगलक वंशजहरूले उत्तर पूर्वी भारतमा आधिपत्य जमाउँदै आएका थिए । राज-स्थानका शक्तिशाली रजपूतहरूलाई खिलजीवंशी अलाउ-द्दीनले निर्दयतापूर्वक दमन गरेका थिए । त्यस्तो अमान-वीय क्रियाकलापबाट आक्रान्त रजपूतहरू आत्मरक्षाका निम्ति उत्तरी जंगल एवं पहाडी धरातल तर्फ शरण लिन बाध्य भए । १६ केही शाहसी एवं उसाही रजपूतहरूले आफ्ना अनुयायीहरूलाई साथमा लिई पहाडका समथर एवं वस्तीयोग्य ठाउँहरू फडानी गरी स-साना राज्य-हरूको स्थापना गरेका थिए । तर त्यसरी पहाड तर्फ पसी राज्य सृजना गरी बसेका कुराका प्रमाणहरू अत्यन्तै कम

मात्र प्राप्त खालका हुँ गोरवको गुनं तत्पर नहरूले न पूतहरू पत् लायकका सञ्चयन ग त्यसरी पा हूले स्थ विवाह ग टुक्राटुक्रा उनीहरूक श्रायं एवं आइसकेव विशालर गराउन र रजपूतहरू पृथ्वीमल ताको पा

प्राप्त वंः काशी द चौर ग थिए मन् चन्द्र भ क्षेत्रको हुन्छ । पनि छे गजमे मल्लवर्म बाजे ब खहरू जुम्ला अद्विती भनी स वलीको उल्लेख

मात्र प्राप्त भएका र प्राप्त स्रोतहरू पनि भर पर्ने कठिन पर्ने खालका हुनाले केही विदेशी इतिहासकारहरू जसलाई आर्य गौरवको कुनै मर्म बोध छैन तिनीहरू यस्ता कुरामा पत्या गर्नु तत्पर देखिएका छैनन् । ¹⁷ त्यो कुरालाई नेपाली विद्वानहरूले राम्रो पुष्टि गर्न अक्षम देखिएका भए पनि रजपूतहरू पहाड प्रवेश गरी स-साना अचेलका गाउँ भन्न लायकका राज्य स्थापना गरेका भए पनि त्यति शक्ति सञ्चयन गर्ने समर्थनभएका भनी स्वीकार गरेका पाउछौं । त्यसरी पहाडी जंगली घरातलमा प्रवेश गरेका रजपूतहरूले त्यहीँ रैथाने भई बसेका खस जातिकी कन्यासंग विवाह गरेका र उनीहरूकै प्रवेशको कारणबाट खस राज्य टुक्राटुकामा विभक्त हुन गएको थियो । ती रजपूत र उनीहरूका साथमा आएका आर्यनीतिज्ञ समूहले आफूलाई आर्य एवं रजपूत बनाउन सफल भएका कुरा त प्रकाशमा आइसकेका छन् । ¹⁸ तर केही लेखकहरूले खसमल्लहरूको विशालराज्य छिन्नभिन्न भई स-साना टुकामा विभक्त गराउन ती समयर क्षेत्र राजस्थान पट्टिबाट प्रवेश गरेका रजपूतहरूको कुनै भूमिका नभएको र सिजाका मल्ल राजा पृथ्वीमल्लको राज्यशासनप्रतिको नैराश्यता एवं उदारताको परिणामले त्यसो हुन गएको तर्क गरेका छन् । ¹⁹

कर्णाली प्रदेशका विभिन्न क्षेत्रमा छरपष्टरूपमा प्राप्त वंशावलीमा सिजापती राजाले एक रजपूत युवक काशी दासलाई आफ्नी छोरी विवाह गर्न लगाई सामा-चौर गाउँमा बसोबास गर्ने गरी केही दाइजो दिएका थिए भन्ने कुरा उल्लेख छ । ती काशीदासका छोरा देवचन्द्र भए जसलाई सिजापती राजाले अछाम बुढीथर्पु क्षेत्रको अधिपति बनाई टीको फूर्को दिए भन्ने थाहा हुन्छ । ²⁰ ती देवचन्द्रका छोरा भवप्रीया भए र उनका पनि छोरा भीमवर्मन भए । कहीं कहीं भीमवर्मनलाई गजभीमवर्मन पनि भनिएको छ । उनै गजभीमवर्मनका छोरा मल्लवर्मन भए भन्ने वंशावलीको हवाला छ । मल्लवर्मनका बाजे बराजुको नाउँलाई प्रमाण दिने अन्य कुनै अभिलेखहरू प्राप्त भएका छैनन् तापनि खोजी जारी नै छ । ²¹ जुम्लास्थित ससकोटी वंशावलीमा पनि मल्लवर्मनलाई अद्वितीय पराक्रमशाली वीर पुरूषरत्न महाराजाधिराज भनी सम्बोधन समेत गरेको पाइन्छ । ²² समाल वंशावलीको एघारौँ क्रममा वा पुस्तामा मल्लवर्मनको नाउँ स्पष्ट उल्लेख भएको पाइन्छ । ²³ बझाङ्गी शासकहरूको रजपूत

वंशावलीमा पनि राजा मल्लवर्मनको नाम भेटिएको छ । ²⁴ यसर्थ अधिकांश बाइसी र चौबीसी राजाहरूका वंशावलीमा ती शासकहरूका आदिपुरुषका रूपमा राजा मल्लवर्मनको नाउँ यत्रतत्र पाइनाले र ती बाइसी एवं चौबीसी राजाहरूले आफूलाई खसवंशका भन्न स्वीकार नगरी रजपूतवंशज ठान्न गौरव ठान्दै आएकाले राजा मल्लवर्मनलाई खस भन्न सकिने आधार छैन । यसरी ती मल्लवर्मनलाई खस भन्ने आधार नभएपछि उनका सन्ततिहरूलाई खस भन्न सकिने कुरा पनि रहेन ।

उपर्युक्त अनुच्छेदहरूमा हामीले राजा मल्लवर्मनको वंश रजपूत भएको कुरा उल्लेख भएको पायौं । यद्यपि मल्लवर्मनको पितृक सम्बन्ध चितौरगढ वा राजस्थानी क्षत्रीय वंशसंग रहेको संकेत मिल्दछ, जुन घुमाउरो सम्बन्ध बुझिन्छ । ती चितौरगढबाट आएका रजपूत युवकले सिजाधिराज खसमल्लकी छोरी विवाह गरी सन्तान उत्पादन गरेकाले मल्लवर्मनको मातृपक्ष खसहरू भएको कुरा स्पष्ट छ भन्नु पनि उचितकै जबर्जस्त कुरा छ । यसर्थ मल्लवर्मन र उनका वंशजहरूमा खसहरूको रक्तसम्बन्ध छ भन्नु कुनै संकोच मान्नु पर्ने ठहरिदैन । यद्यपि तत्कालीन समाज मातृप्रधान नभई पितृप्रधान हुनाले राजा मल्लवर्मन पितृका दृष्टिकोणले रजपूत हुन् भन्नु पनि अतिशयोक्ति हुन सक्दैन । त्यसैले राजा मल्लवर्मनको बारेमा निष्पक्ष मूल्यांकन गर्ने हो भने उनी खसपक्षको रज र रजपूतपक्षका वीजका उच्चजि हुन्, उनी वर्णशंकर हुन् । ती मल्लवर्मन जसले खसमल्लहरूको ठूलो हिस्सा आफ्नो पारी बाइसी र चौबीसी राज्य सृजना गर्न सफल भए जसको श्रेय वा अपयश उनैलाई मिल्दछ । राजा मल्लवर्मन बाइसी र चौबीसी राजाहरूका साक्षा बाजे हुन् ।

सपादलक्ष खसमल्ल साम्राज्यको अवसानपछि गण्डकी र कर्णाली प्रदेशमा वर्माहरूको, कुमाउ र गढवालमा डोटी मल्लहरूको, गढवालतर्फ चन्द्र र शाहहरूको शासनको शुरुआत भएको थियो । तिब्बत प्रान्त राजा पृथ्वीमल्लकै पालादेखि स्वतन्त्रताको सास फेर्न थालिसकेको थियो । ²⁵ त्यसैगरी डोटी पनि सिजासंग संघर्षमा लागि रहेको थियो । गंगानदीको समयर भूमिमा खस मल्लहरूको सत्ता समाप्त भएर मुसलमानहरू र खसमल्लहरूको युद्ध भएको कुरा थाहा भएको छैन । यसको

तात्पर्य के हो भने सपादलक्षशिखरि खसमल्ल राजाहरूको शक्ति एवं साम्राज्य क्षयोन्मुखी हुँदै गएको थियो । त्यत्रो सवालाल पर्वतमालाको साम्राज्य विच्छिन्न भएपछि त्यसको फाइदा विभिन्न भारदार र सामन्ती शासकहरूले उठाएका थिए । त्यत्रो विशाल क्षेत्रलाई खारीप्रदेश, खसप्रदेश, जाडप्रदेश- बुडप्रदेश (बुडान-तराई) आफ्नो हातमा गँजेटर बसेको खस साम्राज्यको पतन भई धेरै स-साना राज्यहरूको अस्तित्व थपिन थाल्यो । त्यसरी धेरै खण्डमा विभाजित क्षेत्रहरू बाइस र चौबीस खण्डलाई पुनः गोरखा राजघरानाको नेतृत्वमा नेपालको एकीकरणले पूरा गर्‍यो भन्ने पछ । तापनि खससाम्राज्यको तीनखण्ड भूभाग नेपालबाट बाहिर छ । नेपाली भाषा, सभ्यता, जाती एवं राज्यलाई नै लौकिक भाषामा खस भन्ने गरेको कुरा बुझ्दै जाँदा स्पष्ट हुन्छ । अस्तु ।

टिप्पणीहरू:

- १) Tucci, G, Preliminary Report on the Two Scientific Expeditions in Nepal(Rome; Institute Italiano Per Il Medio (ed.) Esterno Oriente 1956), pp 55-60.
- २) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, दोस्रो अंक पहिलो भाग (काठमाडौं : इतिहास प्रकाश संघ, २०१३), पृष्ठ ४६-७० ।
- ३) रमेशजङ्ग थापा, (सं) प्राचीन नेपाल, संख्या ३०-३९ (माघ २०३१-वैशाख २०३४) पृष्ठ, १२३
- ४) H.C.Richardson, Tibet and Its History (London:Oxford University Press, 1962) P. 35. David Snelgrove and Hugh Richardson, A Cultural History of Tibet (London: Weighenfeld and Micolson 5 Winsley Street London W1, 1968,) pp. 152-155.
- ५) योगी नरहरिनाथको संग्रहमा रहेको राजा सूर्य-मल्लको ताम्रपत्रका आधारबाट ।
- ६) राजाराम सुवेदी, "उदुम्बरपुरी" प्राचीन नेपाल, संख्या ८३ (माघ, आश्विन २०४१) पृष्ठ, २२-२८ ।
- ७) राजाराम सुवेदी "बझाङ्ग जिल्लाका बाह्र अभिलेखहरू" कन्ट्रिब्यूसन्स टु नेप्लिज स्टडिज, मोलम ६ नं. २ (जुन १९७९ ई.)पृष्ठ, ९१, ९३ ।
- ८) ऐजन, पृष्ठ, ७३-१०१ ।
- ९) रमेशजङ्ग थापा (सं), पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. ३, पृष्ठ १२३-२४ ।
- १०) राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित टिप्पणी नं ७, पृष्ठ ९१-९३ ।
- ११) मोहनप्रसाद खनाल, मध्यकालीन अभिलेख (काठमाडौं: मोहनप्रसाद खनाल, २०३०), पृष्ठ १७-१८ ।
- १२) योगी नरहरिनाथ, पूर्ववर्णित, टिप्पणी नं. २, पृष्ठ ६ ।
- १३) G.Tucci, Op.cit, footnote no.1, pp.55-60.
- १४) राजाराम सुवेदी, पूर्ववर्णित टिप्पणी नं. ७, पृष्ठ ६१-९३ ।
- १५) मोहनबहादुर मल्ल, "कर्णाली प्रदेशका वर्मन्" प्राचीन नेपाल, संख्या २७ (वैशाख २०३१), पृष्ठ, ५९-६२ ।
- १६) R. C. Majumdar and others, An Advanced History of India (Delhi: The Macmillan Company of India Limited 1980), pp. 293-97. Col. James Tod Annals and Antiquities of Rajasthan, Vol. 1 (Delhi: Motilal Banarasi Das, 1971) pp.309-312.
- १७) G. Tucci, Preliminary Report on the Two Scientific Expedition in Nepal(Rome: I.S. M.E.O., 1966), pp. 127-129.
- १८) D. R. Regmi, Medieval Nepal, Part 1 (Calcutta: Firma K. L. Mukhopadhyaya. 1965) pp. 729-731.

१९)

२०)

२१)

- १९) Ram Niwas Pande, The Ancient and Medieval History of Western Nepal. Ancient Nepal, No.11 (April 1970) pp. 51-55
- २०) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाश, भाग १ (काठमाडौं: इतिहास प्रकाश मण्डल, २०१३) पृष्ठ ६ ।
- २१) ऐजन्, पृष्ठ ७० ।
- २२) ऐजन्, पृष्ठ, ६९ ।
- २३) ऐजन्, पृष्ठ, ६८ ।
- २४) योगी नरहरिनाथ, इतिहास प्रकाशमा सन्धिपत्र संग्रह भाग १ (दाङ: आध्यात्मिक सम्मेलन, २०२२) पृष्ठ ५८५ ।
- २५) Richardsons, Op. cit. footnote 4, p. 35
- २६) बालकृष्ण पोखरेल "निरयमल्लको समय" मधुपर्क, वर्ष ९. अंक १२ (वैशाख २०३४) पृष्ठ १५ ।